

مؤلفه‌های مفهومی تربیت در سیره امام رضا علیه السلام

سجاد فروزش

معصومه محسنی‌زاده

چکیده

هدف از پژوهش حاضر، استخراج مؤلفه‌های مفهومی تربیت از سیره امام رضا علیه السلام و دلالت آنها بر بهره‌گیری مطلوب از عناصر تربیتی می‌باشد. بدین منظور ابتدا با استفاده از روش تحلیل اسنادی، ۳۳ مؤلفه مفهومی تربیتی از کتب حدیثی معتبر شیعه استخراج گردید که برخی از این مؤلفه‌ها، عبارت‌اند از: ولایت‌مداری، عبادت و خلوص نیت، تفکر، انجام واجبات و ترک محرمات، امر به معروف و نهی از منکر، توکل و رضا به قضای الهی، شکرگزاری، سخاوت و بخشش، عفو و گذشت، صلح و معاشرت نیکو، مهمان‌نوازی، حسن خلق، نیکی کردن، اتحاد و برادری با مؤمنان، محبت و ابراز دوستی، حلم و بردباری، راست‌گویی و امانت‌داری.

سپس بر اساس چهارچوب استخراج شده، نقش سه عنصر تربیتی محتوا، هدف و روش در تحقق مؤلفه‌های تربیتی بیان گردید. یافته‌ها نشان داد با توجه به سیره امام رضا علیه السلام، هفت هدف کلی برای تربیت مطلوب، قابل تصور است که این اهداف از این قرارند: ۱. ولایت‌مداری؛ ۲. پرورش فهم و تعقل؛ ۳. پرورش تقوای الهی؛ ۴. حفظ و تحکیم وحدت اسلامی؛ ۵. پرورش فضایل و از میان بردن رذایل؛ ۶. شکوفاسازی معنویت؛ ۷. خویش‌داری.

روش اسوه‌سازی، مشارکتی، حل مسئله، مواجهه با نتایج اعمال، بحث گروهی و موعظه حسنه، برخی از روش‌های پیشنهادی برای نیل به اهداف مذکور می‌باشد.

کلیدواژگان: عناصر تربیت، مؤلفه‌های تربیت، روش‌های تربیت، سیره امام رضا علیه السلام.

مقدمه

بی‌تردید تربیت اسلامی و دینی، یکی از اساسی‌ترین بخش‌های معارف اسلامی است. هرگاه سخن از «تربیت اسلامی» به میان می‌آید، باید مایه اصلی کار از متون اسلامی گرفته شود. سیره تربیتی امامان معصوم علیهم السلام، به حکم آیه (إِنَّمَا يَرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً) و اخبار و روایات فراوان، یکی از غنی‌ترین منابع برای استخراج مؤلفه‌ها و روش‌های تربیتی است که به یقین هنوز تحقیق و تدوینی اصولی درباره آن صورت نگرفته است.

پژوهش حاضر سعی دارد ضمن دستیابی به مؤلفه‌های مفهومی سیره تربیتی امام رضا علیه السلام در کتب حدیثی معتبر، چگونگی بهره‌گیری از این مؤلفه‌ها را در عناصر تربیتی هدف، محتوا و روش، مورد بررسی قرار دهد.

به منظور بررسی موضوع، سؤال‌های اساسی ذیل مطرح شده و مورد بررسی قرار گرفته است:

۱. مؤلفه‌های مفهومی استخراج شده از سیره تربیتی امام رضا علیه السلام کدام است؟

۲. اهداف تربیتی مؤلفه‌های مفهومی استخراج شده، چیست؟

۳. محتوای تربیتی به دست آمده از مؤلفه‌های مفهومی استخراج شده از چه قرار است؟

۴. روش‌های تربیتی متناسب با مؤلفه‌های مفهومی استخراج شده از سیره تربیتی امام رضا علیه السلام کدام‌اند؟

۱. مؤلفه‌های مفهومی استخراج شده از سیره تربیتی امام رضا علیه السلام

بنابر تحلیل‌های انجام شده در خصوص مؤلفه‌های مطرح در سیره تربیتی امام رضا علیه السلام در کتب حدیثی معتبر و طبقه‌بندی به دست آمده از آنها، ۳۳ مؤلفه مفهومی در سیره تربیتی امام رضا علیه السلام تبیین گردید که این مؤلفه‌ها عبارت‌اند از: ولایت‌مداری، عبادت و خلوص نیت، تفکر، انجام واجبات و ترک محرمات، امر به معروف و نهی از منکر، توکل و رضا به قضای الهی، شکرگزاری، سخاوت و بخشش، عفو و گذشت، صلح و معاشرت نیکو، مهمان‌نوازی، حسن خلق، نیکی کردن، اتحاد و برادری با مؤمنان، محبت و ابراز دوستی، حلم و بردباری، راست‌گویی و امانت‌داری، ساده‌زیستی و دوری از تجملات،

۱ احزاب، آیه ۳۳.

شبهه‌زدایی، حق‌گویی و حق‌جویی، حساب‌رسی خویش، عدالت و ظلم‌ستیزی، صبر و مقاومت، تواضع و فروتنی، حفظ زبان، ادب، پرهیز از اسراف، پرهیز از افشای بدی، پرهیز از عجب و خودپسندی، پرهیز از بخل و حرص، پرهیز از ریا و شهرت‌طلبی، پرهیز از هم‌نشینی با منحرفان و پرهیز از خشم.

جدول شماره یک، مبین مؤلفه‌های مفهومی مذکور به همراه ارجاع به منابع روایی می‌باشد.

جدول شماره ۱: مؤلفه‌های مفهومی سیره تربیتی امام رضا علیه السلام

ردیف	مؤلفه مفهومی	ادرس
1	ولایت	کافی، ج 1، ص 432، ح 2/448 و 3/449 و ص 439، ح 13/463؛ بصائر الدرجات، ص 486، ح 13 و ص 489، ح 7؛ عیون اخبار الرضا، ج 1، ص 272، ح 1، 2 و 6 و ج 2، ص 6، ح 13 و ص 58، ح 214.
2	عبادت و خلوص نیت	کافی، ج 3، ص 45؛ تحفة الاولیاء، ج 3، ص 44، ح 3/1484؛ الامالی (شیخ صدوق)، ص 68، ح 3؛ عیون اخبار الرضا، ج 1، ص 109، ح 2 و ص 303 و ج 2، ص 76، ح 196؛ وسائل الشیعة، ج 1، ص 59، ح 125؛ بحار الأنوار، ج 3، ص 45، ح 5.

3	تفکر	کافی، ج 3، ص 141، ح 5/1559؛ عیون اخبارالرضا، ج 1، ص 643؛ وسائل الشیعة، ج 15، ص 196، ح 20261؛ تحف العقول، ص 442؛ بحار الأنوار، ج 71، ص 322، ح 4.
4	انجام واجبات و ترک محرمات	عیون اخبارالرضا، ج 1، ص 105، 164، 286، 287، 297، 600 و 602 و ج 2، ص 262، 329 و 487.
5	امر به معروف و نهی از منکر	ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، ص 256؛ مشکاة الانوار، ص 49؛ عیون اخبارالرضا، ج 2، ص 274.
6	توکل و رضا به قضای الهی	عیون اخبارالرضا، ج 1، ص 314 و 542 و ج 2، ص 72 و 76؛ تحف العقول، ص 445؛ کافی، ج 3، ص 135، ح 5/1549 و ص 136، ح 1/1551 و ص 147، ح 5/1564.
7	شکرگزاری	بهشت کافی، ص 357، ح 480؛ من لا یحضره الفقیه، ج 1، ص 332، ح 973 و ج 3، ص 398، ح 4399 و ص 555؛ خصال، ج 1، ص 156، ح 196؛ عیون اخبارالرضا، ج 1، ص 573، ح 27 و ص 573 و ج 2، ص 3.
8	سخاوت و بخشش	کافی، ج 7، ص 304، ح 9/6154؛ وسائل الشیعة، ج 21، ص 545، ح 27823؛ خصال، ج 1، ص 298، ح 70؛ عیون اخبارالرضا، ج 1، ص 19، 209 و 251 و ج 2، ص 12، ح 27 و ص 419؛ بحار الأنوار، ج 68، ص 352، ح 7 و 8؛ جامع الاخبار، ص 113.
9	عفو و گذشت	وسائل الشیعة، ج 12، ص 179؛ امالی (شیخ صدوق)، ص 73، ح 4؛ عیون اخبارالرضا، ج 1، ص 3، 256، 284، 294 و 296 و ج 2، ص 175 و بحار الأنوار، ج 68، ص 421، ح 56؛ تحفة الاولیاء، ج 3، ص 595، ح 2318.
10	صله رحم و معاشرت نیکو	کافی، ج 3، ص 389، ح 8/1982 و ص 386، ح 2/1975؛ وسائل الشیعة، ج 21، ص 539، ح 27802؛ بحار الأنوار، ج 74، ص 117، ح 78؛ عیون اخبارالرضا، ج 1، ص 365،

		533، 585، 594 و 599؛ ج 2، ص 37، 58، 174 و 30.
11	میهمان نوازی	صحیفة الإمام الرضا 7، ص 29؛ عیون اخبار الرضا 7، ج 2، ص 15 و 625؛ جهاد النفس وسائل الشیعة، ص 121؛ بحار الأنوار، ج 71، ص 392، ج 10 و ج 72، ص 115، ج 7 و ج 72، ص 451، ج 1؛ مشکاة الأنوار فی غرر الأخبار، ص 231.
12	حسن خلق	عیون اخبار الرضا 7، ج 2، ص 20 و ج 2، ص 38 و ج 2، ص 675؛ کنز العقول، ج 3، ص 697.
13	نیکی کردن	عیون اخبار الرضا 7، ج 1، ص 695 و ج 2، ص 124 و ج 2، ص 406؛ بحار الأنوار، ج 68، ص 174، ج 9 و 10 و ج 70، ص 353، ج 55 و ج 72، ص 26، ج 9؛ الحیة، ج 1، ص 415، ج 12.
14	اتحاد و برادری با مؤمنان	صحیفة الإمام الرضا 7، ص 52؛ امالی (شیخ صدوق)، ص 527؛ عیون اخبار الرضا 7، ج 2، ص 15، 32 و 280؛ بحار الأنوار، ج 71، ص 392 و 401.
15	محبت و ابراز دوستی	صحیفة الامام الرضا 7، ص 52، ج 53 و ص 98، 108 و 118؛ تحف العقول، ص 443؛ عیون اخبار الرضا 7، ج 2، ص 31.
16	حلم و بردباری	کافی، ج 3، ص 1811 و ج 3، ص 293، ج 1/1820؛ کافی، ج 3، ص 81، ج 4؛ صحیفة الإمام الرضا 7، ص 104، ج 5؛ خصال، ج 1، ص 65، ج 78 و ج 1، ص 176، ج 202؛ عیون اخبار الرضا 7، ج 1، ص 643 و ج 2، ص 406؛ وسائل الشیعة، ج 12، ص 182، ج 16023؛ بحار الأنوار، ج 71، ص 294، ج 65.
17	راست گویی و امانت داری	عیون اخبار الرضا 7، ج 1، ص 104 و ج 2، ص 264 و 621؛ امالی (شیخ صدوق)، ص 303، ج 6.
18	ساده زیستی و دوری از	مسند الامام الرضا 7، ج 1، ص 295؛ کافی، ج 3، ص 357،

	تجملات	ح 5/1924؛ بحار الأنوار، ج 73، ص 176، ح 7؛ وسائل الشريعة، ج 21، ص 531، ح 27776.
19	حق گوئی و حقیقت جوئی	عیون اخبار الرضا، ج 1، ص 114، 123 و 306؛ زندگانی حضرت علی بن موسی الرضا، ص 267.
20	حسابرسی خویش	بحار الأنوار، ج 75، ص 352، ح 9.
21	عدالت و ظلم ستیزی	صحيفة الامام الرضا، ص 48، 108 و 119؛ بحار الأنوار، ج 72، ص 315.
22	صبر و مقاومت	صحيفة الإمام الرضا، ص 67، ح 119 و ص 81، ح 177 و ص 83، ح 187؛ تحفة الاولیاء، ج 3، ص 595، ح 39/2318، تحف العقول، ص 433؛ من لا يحضره الفقيه، ج 1، ص 578، ح 1580؛ عیون اخبار الرضا، ج 1، ص 131 و ج 2، ص 60.
23	تواضع و فروتنی	صفات الشیعة، ص 41، ح 63؛ عیون اخبار الرضا، ج 2، ص 72، 222، 247، 349 و 515؛ بحار الأنوار، ج 1، ص 214، ح 37.
24	حفظ زبان	ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، ص 351، ح 1؛ عیون اخبار الرضا، ج 1، ص 353، 640، 643 و 664 و ج 2، ص 4.
25	ادب	کافی، ج 1، ص 53، ح 18/18؛ تحفة الاولیاء، ج 1، ص 121؛ تحف العقول، ص 448.
26	پرهیز از اسراف	خصال (ترجمه)، ج 1، ص 93، ح 64؛ من لا يحضره الفقيه، ج 4، ص 224، ح 3625؛ عیون اخبار الرضا، ج 2، ص 279.
27	پرهیز از افشای بدی	ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، ص 179.
28	پرهیز از عجب و خودپسندی	بحار الأنوار، ج 75، ص 336 و 348؛ عیون اخبار الرضا، ج 2، ص 54.
29	پرهیز از بخل و حرص	خصال، ج 1، ص 282، ح 29؛ مشکاة الانوار، ص 271؛ عیون اخبار الرضا، ج 1، ص 566؛ بحار الأنوار، ج 70، ص 138، ح 5.

30	پرهیز از ریا و شهرت طلبی	ایمان و کفر، ج2، ص472؛ عیون اخبارالرضا، ج1، ص281، ح25.
31	پرهیز از هم نشینی با منحرفان	عیون اخبارالرضا، ج2، ص82، 161 و 487.
32	پرهیز از خشم	عیون اخبارالرضا، ج2، ص71؛ بحر الأنوار، ج2، ص365، ح32 و ج75، ص347، ح4 و ج75، ص352، ح9 و ج75، ص355، ح9.
33	شبهه زدایی	توحید، ص443؛ عیون اخبارالرضا، ج1، ص154 و ص389.

۲. اهداف تربیتی مؤلفه‌های استخراج شده از سیره تربیتی امام رضا علیه السلام

با بررسی مفاد احادیث استخراج شده با مضمون تربیت از کتب معتبر حدیثی و سپس طبقه‌بندی احادیث یاد شده، هفت هدف کلی برای رسیدن به نظام تربیتی مطلوب به دست آمد که این اهداف به شرح ذیل می‌باشد:

۱. ولایت‌مداری؛

۲. پرورش فهم و تعقل؛

۳. پرورش تقوای الهی؛

۴. حفظ و تحکیم وحدت اسلامی؛

۵. پرورش فضایل و از میان بردن رذائل؛

۶. شکوفاسازی معنویت؛

۷. خویشتن‌داری.

۳. محتوای تربیتی مؤلفه‌های استخراج شده از سیره تربیتی امام رضا علیه السلام

با توجه به اهداف هفت‌گانه مطرح شده و بر اساس مؤلفه‌های تربیتی امام رضا علیه السلام، محورهایی برای انتخاب محتوای مطلوب، پیشنهاد می‌گردد. گفتنی است برای هر کدام از مؤلفه‌ها یک حدیث به عنوان مصداق، ذکر گردیده است.

هدف اول؛ ولایت‌مداری؛ به منظور تحقق این هدف، توجه به مؤلفه ولایت پیشنهاد می‌گردد.

ولایت: امام رضا علیه السلام در خصوص اهمیت ولایت‌مداری می‌فرماید: «مَنْ مَاتَ وَ لَيْسَ لَهُ إِمَامٌ مِنْ وُلْدِي مَاتَ مِيتَةً جَاهِلِيَّةً وَ يُؤْخَذُ بِمَا عَمِلَ فِي الْجَاهِلِيَّةِ وَ الْإِسْلَامِ»^۱؛ هر کس از مسلمانان بمیرد و تابع امامی از ائمه اولاد من نباشد (امام زمان خود را نشناسد)، به مرگ در حال جاهلیت مرده است و اعمال او پذیرفته نیست، و همه را باید حساب پس دهد، چه زمان جاهل بودنش و چه پس از آن که اسلام آورده.

هدف دوم؛ پرورش فهم و تعقل: به منظور تحقق هدف مذکور در انتخاب محتوا، توجه به مؤلفه‌های زیر، پیشنهاد می‌گردد:

تفکر: امام رضا علیه السلام می‌فرماید: «لَيْسَ الْعِبَادَةُ كَثْرَةَ الصَّلَاةِ وَ الصَّوْمِ، إِنَّمَا الْعِبَادَةُ التَّفَكُّرُ فِي أَمْرِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ»^۲؛ عبادت به نماز و روزه بسیار نیست. همانا عبادت اندیشیدن در امر خدای عز و جل است.»

شبهه‌زدایی: مناظره امام رضا علیه السلام با اهل ادیان درباره توحید در حضور مأمون.^۳

مناظره امام رضا علیه السلام با سلیمان مروزی، عالم خراسان درباره توحید، در حضور مأمون.^۴

مناظره امام رضا علیه السلام با اهل سایر ادیان و جوابی که به علی بن محمد بن جهم، درباره عصمت انبیاء علیهم السلام داد.^۵

هدف سوم؛ پرورش تقوای الهی: به منظور تحقق هدف مذکور در انتخاب محتوا، توجه به مؤلفه‌های زیر پیشنهاد می‌گردد:

عبادت و خلوص نیت: حضرت رضا علیه السلام می‌فرماید: امیر المؤمنین علیه السلام می‌فرمود: «طُوبَى لِمَنْ أَحْلَصَ لِلَّهِ الْعِبَادَةَ وَ الدُّعَاءَ وَ لَمْ يَشْغَلْ قَلْبُهُ بِمَا تَرَى عَيْنَاهُ وَ لَمْ يَنْسَ ذِكْرَ اللَّهِ

^۱ صدوق، عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۵۸.

^۲ کافی، ج ۳، ص ۱۴۱.

^۳ صدوق، عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۱۵۴.

^۴ همو، توحید، ص ۴۴۳.

^۵ صدوق، عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۳۸۹.

بِمَا تَسْمَعُ أذْنَاهُ وَلَمْ يَحْزَنْ صَدْرَهُ بِمَا أُعْطِيَ غَيْرَهُ»^۱؛ خوشا به حال کسی که عبادت و دعایش را برای خدا خالص کند و دلش را به آنچه چشمش می‌بیند، مشغول ندارد و به آنچه گوشش می‌شنود، یاد خدا را فراموش نکند و برای آنچه به دیگری داده شده، اندوهگین نشود.

انجام واجبات و ترک محرمات: از امام رضا علیه السلام نقل شده است: «قِيلَ لِأَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ: مَا الْإِسْتِعْدَادُ لِلْمَوْتِ؟ قَالَ: أَدَاءُ الْفَرَائِضِ وَ اجْتِنَابُ الْمَحَارِمِ وَ الْإِسْتِمَالُ عَلَى الْمَكَارِمِ، ثُمَّ لَا يَبَالِي أَنْ وَقَعَ عَلَى الْمَوْتِ أَوْ الْمَوْتُ وَقَعَ عَلَيْهِ. وَ اللَّهُ لَا يَبَالِي ابْنُ أَبِي طَالِبٍ أَنْ وَقَعَ عَلَى الْمَوْتِ أَوْ الْمَوْتُ وَقَعَ عَلَيْهِ»^۲؛ از امیرالمؤمنین علیه السلام سؤال شد: آمادگی برای مرگ چیست؟ فرمود: انجام فرائض، ترک محرمات و دارا بودن اخلاق خوب و چنین فردی برایش فرق ندارد که او به سراغ مرگ برود یا مرگ به سراغ او بیاید. قسم به خدا که فرزند ابوطالب برایش فرقی ندارد که او به سراغ مرگ برود یا مرگ به سراغ او بیاید.

راست‌گویی و امانت‌داری: امام رضا علیه السلام به نقل از پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: «لَا تَنْظُرُوا إِلَى كَثْرَةِ صَلَاتِهِمْ وَ صَوْمِهِمْ وَ كَثْرَةِ الْحَجِّ وَ الْمَعْرُوفِ وَ طَنْطَنَتِهِمْ بِاللَّيْلِ. انظُرُوا إِلَى صِدْقِ الْحَدِيثِ وَ أَدَاءِ الْأَمَانَةِ»^۳؛ به بسیاری نماز و روزه و حج و انفاقات و زمزمه‌های آنان در تاریکی شب ننگرید، بلکه به راست‌گویی و اداء امانت‌شان نظر کنید.

هدف چهارم، حفظ و تحکیم وحدت اسلامی: به منظور تحقق هدف مذکور در انتخاب محتوا، توجه به مؤلفه‌های زیر پیشنهاد می‌گردد:

صله رحم و معاشرت نیکو: امام رضا علیه السلام به نقل از امام صادق علیه السلام فرمود: «صِلْ رَحِمَكَ وَ لَوْ بِشَرْبَةٍ مِنْ مَاءٍ، وَ أَفْضَلُ مَا تُوصِلُ بِهِ الرَّحِمَ كَفُّ الْأَذَى عَنْهَا، وَ صَلَّةُ الرَّحِمِ مَنْسَأَةٌ فِي الْأَجْلِ، مَحَبَّةٌ فِي الْأَهْلِ»^۴؛ با خویشان خود مرتبط باش، اگرچه به یک جرعه آب باشد و بهترین صله رحم، آزار نرساندن به اوست و صله رحم مرگ را به تأخیر می‌اندازد و مایه دوستی خانواده است.

۱ کافی، ج ۳، ص ۴۵.

۲ صدوق، عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۲۹۷.

۳ صدوق، امالی، ص ۳۰۳.

۴ کافی، ج ۳، ص ۳۸۹.

مهمان‌نوازی: امام رضا علیه السلام از پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله روایت کرد: «لَا تَرَالُ أُمَّتِي بِخَيْرٍ مَا تَحَابُّوا وَ تَهَادَوْا وَ أَدَّوْا الْأَمَانَةَ وَ اجْتَنَبُوا الْحَرَامَ وَ قَرُّوا الضَّيْفَ وَ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَ آتَوْا الزَّكَاةَ، فَإِذَا لَمْ يَفْعَلُوا ذَلِكَ ابْتَلُوا بِالْفَحْطِ وَ السَّنِينِ»^۱؛ امت من پیوسته در طریق صلاح و خیر و رفاه است، مادامی که با یکدیگر دوستی می‌کنند و برای هم تحفه می‌فرستند و ارمغان می‌دهند و امانت را ادا می‌کنند و از حرام اجتناب و دوری می‌نمایند و مهمان را گرامی می‌دارند و نماز جماعت را برپای می‌دارند و حقوق مالی زکات را می‌پردازند، چنانچه در این امور سستی کنند و انجام ندهند به خشک‌سالی و گرانی و تنگی معیشت مبتلا می‌گردند.

اتحاد و برادری با مؤمنان: از امام رضا علیه السلام نقل شده است: «رَأْسُ الْعَقْلِ بَعْدَ الدِّينِ، التَّوَدُّدُ إِلَى النَّاسِ وَ اصْطِنَاعُ الْخَيْرِ إِلَى كُلِّ أَحَدٍ بَرٍّ وَ فَاجِرٍ»^۲؛ ریشه خرد بعد از اعتقاد به خدا، دوستی با مردم، و نیکی کردن به هر انسان خوب یا بدی است.

امر به معروف و نهی از منکر: از امام رضا علیه السلام نقل شده است که رسول خدا فرمود: «إِذَا تَرَكَ امْرُؤٌ الْأَمْرَ بِالْمَعْرُوفِ وَ النَّهْيَ عَنِ الْمُنْكَرِ، فَلْيَأْذَنْ بِوِقَاعٍ مِنَ اللَّهِ جَلَّ اسْمُهُ»^۳؛ اگر کسی امر به معروف و نهی از منکر را ترک کند، باید آماده پیکار با خداوند باشد.

عدالت و ظلم‌ستیزی: امام رضا علیه السلام به نقل از رسول خدا می‌فرماید: «إِيَّاكُمْ وَ الظُّلْمَ فَإِنَّهُ يَخْرِبُ قُلُوبَكُمْ»^۴؛ از ستم کردن بپرهیزید، چراکه دل‌های شما را ویران می‌کند.

هدف پنجم؛ پرورش فضایل و از میان بردن رذایل: به منظور تحقق هدف مذکور در انتخاب محتوا، توجه به مؤلفه‌های زیر پیشنهاد می‌گردد:

۱ بحار الأنوار، ج ۷۲، ص ۱۱۵.

۲ امام رضا علیه السلام، صحیفة الامام الرضا علیه السلام، ص ۵۲.

۳ صدوق، ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، ص ۲۵۶.

۴ امام رضا علیه السلام، صحیفة الامام الرضا علیه السلام، ص ۴۸.

حسن خلق: امام رضا علیه السلام به نقل از پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله فرمود: «عَلَيْكُمْ بِحُسْنِ الْخُلُقِ، فَإِنَّ حُسْنَ الْخُلُقِ فِي الْجَنَّةِ لَا مَحَالَةَ وَإِيَّاكُمْ وَ سُوءَ الْخُلُقِ فَإِنَّ سُوءَ الْخُلُقِ، فِي النَّارِ لَا مَحَالَةَ»؛^۱ بر شما باد به حسن خلق، زیرا (دارنده) حسن خلق بدون چون و چرا در بهشت است و پرهیزید از تندخویی که (صاحب) آن نیز بی تردید در دوزخ خواهد بود.

نیکی کردن: امام رضا علیه السلام فرمود: «اِصْطَنِعِ الْمَعْرُوفَ إِلَى أَهْلِهِ وَإِلَى غَيْرِ أَهْلِهِ، فَإِنْ كَانَ أَهْلُهُ فَهُوَ أَهْلُهُ وَإِنْ لَمْ يَكُنْ أَهْلُهُ فَأَنْتَ أَهْلُهُ»^۲؛ احسان را بر اهلس و غیر اهلس انجام ده، پس اگر گیرنده اهل باشد، احسان به جا بوده و اگر گیرنده اهلیت نداشت، تو خود اهلیت احسان را داری.

محبت و ابراز دوستی: امام رضا علیه السلام می فرماید: «التَّوَدُّدُ إِلَى النَّاسِ نِصْفُ الْعَقْلِ»^۳؛ مودت به مردم، نیمی از عقل است.

پرهیز از افشای بدی: از امام رضا علیه السلام نقل شده است: «الْمُسْتَتِرُ بِالْحَسَنَةِ تَعْدِلُ سَبْعِينَ حَسَنَةً وَ الْمُذِيعُ بِالسَّيِّئَةِ مَخْذُولٌ وَ الْمُسْتَتِرُ بِالسَّيِّئَةِ مَغْفُورٌ لَهُ»^۴؛ کسی که کار نیک خود را پنهان دارد، ثوابش با هفتاد حسنه برابر است و کسی که کار زشت خود را آشکار سازد، درمانده می گردد و کسی که کار زشتش را پنهان کند، آمرزیده می شود.

پرهیز از عجب و خودپسندی: احمد بن نجم از امام رضا علیه السلام در مورد عجب و خودپسندی سؤال کرد و امام فرمود: «لِلْعُجْبِ دَرَجَاتٌ مِنْهَا أَنْ يَزِينَ لِلْعَبْدِ سُوءَ عَمَلِهِ فَيَرَاهُ حَسَنًا فَيَعْجِبُهُ وَ يَحْسَبُ أَنَّهُ يُحْسِنُ صُنْعًا وَ مِنْهَا أَنْ يُؤْمِنَ الْعَبْدُ بِرَبِّهِ فَيَمُنَّ عَلَى اللَّهِ وَ لِلَّهِ الْمِنَّةُ عَلَيْهِ فِيهِ»^۵؛ عجب درجاتی دارد: از آن جمله این است که شخص را خوب جلوه می دهد تا خوشش بیاید و خیال کند کار خوبی کرده و نوع دیگر آن این که شخص به خدا ایمان آورد و بر خدا منت بگذارد، با این که خدا به سبب ایمانش، بر او منت دارد.

^۱ صدوق، عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۳۱.

^۲ همان، ص ۶۹.

^۳ ابن شعبه حرانی، تحف العقول، ص ۴۴۳.

^۴ صدوق، ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، ص ۱۷۹.

^۵ بحار الأنوار، ج ۷۵، ص ۳۳۶.

پرهیز از بخل و حرص: امام رضا علیه السلام می‌فرماید: «لَا يَجْتَمِعُ الْمَالُ إِلَّا بِخِصَالٍ خَمْسٍ: بِبُخْلِ شَدِيدٍ وَ أَمَلٍ طَوِيلٍ وَ حِرْصٍ غَالِبٍ وَ قَطِيعَةِ الرَّحِمِ وَ إِثَارِ الدُّنْيَا عَلَى الْآخِرَةِ»^۱؛ مال جمع نمی‌شود مگر با پنج خصلت: بخل شدید، آرزوی دراز، حرص غلبه‌کننده، قطع رحم و مقدم داشتن دنیا بر آخرت.

پرهیز از ریا و شهرت‌طلبی: امام رضا علیه السلام به نقل از امیرالمؤمنین علی علیه السلام فرمود: «الدُّنْيَا كُلُّهَا جَهْلٌ إِلَّا مَوَاضِعَ الْعِلْمِ وَ الْعِلْمُ كُلُّهُ حُجَّةٌ إِلَّا مَا عُمِلَ بِهِ وَ الْعَمَلُ كُلُّهُ رِيَاءٌ إِلَّا مَا كَانَ مُخْلِصًا وَ الْإِخْلَاصُ عَلَى خَطَرٍ حَتَّى يَنْظُرَ الْعَبْدُ بِمَا يَخْتَمُّ لَهُ»^۲؛ دنیا تماماً جهل است، مگر مواضع علم و علم بر انسان حجت است، مگر آنچه به آن عمل شود و عمل تماماً ریا می‌باشد، مگر آنچه خالصانه باشد و اخلاص در معرض خطر است تا این‌که انسان ببیند عاقبت و پایان کارش چه می‌شود.

پرهیز از هم‌نشینی با منحرفان: امام رضا علیه السلام می‌فرماید: «مُجَالَسَةُ الْأَشْرَارِ تُورِثُ السُّوءَ (سُوءَ) الظَّنِّ بِالْأَخْيَارِ»^۳؛ هم‌نشینی با مردم بد و فاسد، موجب تهمت و بدگمانی شخص به مردم آبرومند می‌شود.

هدف ششم؛ شکوفاسازی معنویت: به منظور تحقق هدف مذکور در انتخاب محتوا، توجه به مؤلفه‌های زیر پیشنهاد می‌گردد:

توکل و رضا به قضای الهی: از امام رضا علیه السلام نقل شده است: «... وَ سُئِلَ عَنِ خِيَارِ الْعِبَادِ فَقَالَ: الَّذِينَ إِذَا أَحْسَنُوا، اسْتَبَشَرُوا وَ إِذَا أَسَاءُوا، اسْتَغْفَرُوا وَ إِذَا أُعْطُوا، شَكَرُوا وَ إِذَا ابْتُلُوا، صَبَرُوا وَ إِذَا غَضِبُوا، عَفَوْا. وَ سُئِلَ: عَنِ حَدِّ التَّوَكُّلِ فَقَالَ: أَنْ لَا تَخَافَ أَحَدًا إِلَّا اللَّهَ»^۴؛ پرسیدند: بهترین بندگان چه کسانی هستند؟ فرمود: آنها که چون کار نیک کنند، شاد شوند و چون بد کنند، آمرزش خواهند، چون نعمت‌شان دهند، شکر گویند و چون گرفتار شوند، صبر کنند و چون خشم گیرند، درگذرند. پرسیدند: حدِّ توکل چیست؟ فرمود: این‌که از احدی جز خدا ترسی.

^۱ صدوق، خصال، ج ۱، ص ۲۸۲.

^۲ همو، عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۲۸۱.

^۳ همان، ج ۲، ص ۵۳.

^۴ ابن شعبه حرانی، تحف العقول، ص ۴۴۵.

شکرگزاری: امام رضا علیه السلام فرمود: «إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ أَمَرَ بِثَلَاثَةِ مَقْرُونٍ بِهَا ثَلَاثَةٌ أُخْرَى: أَمَرَ بِالصَّلَاةِ وَ الزَّكَاةِ، فَمَنْ صَلَّى وَ لَمْ يَزَكْ لَمْ تُقْبَلْ مِنْهُ صَلَاتُهُ وَ أَمَرَ بِالشُّكْرِ لَهُ وَ لِلْوَالِدَيْنِ، فَمَنْ لَمْ يَشْكُرْ وَ الْدِيَةَ لَمْ يَشْكُرِ اللَّهَ وَ أَمَرَ بِاتِّقَاءِ اللَّهِ وَ صَلَاةِ الرَّحِمِ، فَمَنْ لَمْ يَصِلْ رَحِمَهُ لَمْ يَتَّقِ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ»^۱؛ همانا خداوند به سه چیز امر فرموده که همراه با سه چیز دیگر است: به نماز و زکات امر کرده، پس هر کس نماز بخواند و زکات ندهد، نماز او قبول نمی‌شود و به شکر خود و شکر پدر و مادر امر کرده، پس هر کس از پدر و مادرش تشکر نکند، شکر خدا را به جا نیاورده است و به تقوای الهی و صلۀ رحم امر کرده، پس هر کس صلۀ رحم نکند از خدا هم پروا ندارد.

سخاوت و بخشش: امام رضا علیه السلام فرمود: «السَّخِيُّ قَرِيبٌ مِنَ اللَّهِ، قَرِيبٌ مِنَ الْجَنَّةِ، قَرِيبٌ مِنَ النَّاسِ وَ الْبَخِيلُ بَعِيدٌ مِنَ اللَّهِ، بَعِيدٌ مِنَ الْجَنَّةِ، بَعِيدٌ مِنَ النَّاسِ»^۲؛ شخص با سخاوت به خدا نزدیک است، به بهشت نزدیک است، به مردم نزدیک است و از آتش دور و بخیل از بهشت دور است و از مردم نیز دور و به آتش نزدیک است.

عفو و گذشت: در روایت آمده است: «فِي قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ (فَاصْفَحِ الصَّفْحَ الْجَمِيلَ) قَالَ: الْعَفْوُ مِنْ غَيْرِ عِتَابٍ»^۳؛ امام رضا علیه السلام درباره کلام خداوند در قرآن که می‌فرماید: پس گذشت کن، گذشتی زیبا، فرمود: گذشت زیبا آن است که بدون سرزنش باشد.

حلم و بردباری: امام رضا علیه السلام می‌فرماید: «مِنْ عَلَامَاتِ الْفِقْهِ: الْحِلْمُ وَ الْعِلْمُ وَ الصَّمْتُ؛ إِنَّ الصَّمْتَ بَابٌ مِنْ أَبْوَابِ الْحِكْمَةِ. إِنَّ الصَّمْتَ يَكْسِبُ الْمَحَبَّةَ. إِنَّهُ دَلِيلٌ عَلَى كُلِّ خَيْرٍ»^۴؛ از جمله علامات فقیه سه چیز است: حلم، علم و سکوت. سکوت، دری از درهای حکمت است. سکوت، جلب محبت می‌کند و راهنمای هر خیری است.

۱ صدوق، خصال، ص ۱۵۶.

۲ بحار الأنوار، ج ۶۸، ص ۳۵۲.

۳ صدوق، امالی، ص ۷۳.

۴ کافی، ج ۲، ص ۲۹۳، ح ۱.

صبر و مقاومت: امام رضا علیه السلام به نقل از امیرالمؤمنین علیه السلام می‌فرماید: «الصَّبْرُ مِنَ الْإِيمَانِ بِمَنْزِلَةِ الرَّأْسِ مِنَ الْجَسَدِ وَ لَا إِيْمَانَ لِمَنْ لَا صَبْرَ لَهُ»^۱؛ صبر نسبت به ایمان، مانند سر است نسبت به بدن و کسی که صبر ندارد، ایمان نخواهد داشت.

تواضع و فروتنی: از امام رضا علیه السلام در خصوص حدّ تواضع سوال شد، ایشان در جواب فرمود: «أَنْ تُعْطِيَ النَّاسَ مِنْ نَفْسِكَ مَا تُحِبُّ أَنْ يُعْطُوكَ مِثْلَهُ»^۲؛ آن‌که از جانب خود به مردم ببخشی مانند آنچه را که دوست داری آنان به تو بخشند.

هدف هفتم؛ خویشتن‌داری: به منظور تحقق هدف مذکور در انتخاب محتوا، توجه به مؤلفه‌های زیر پیشنهاد می‌گردد:

حساب‌رسی خویش: از امام رضا علیه السلام نقل شده است: «مَنْ حَاسَبَ نَفْسَهُ، رِيحَ وَ مَنْ غَفَلَ عَنْهَا، خَسِرَ وَ مَنْ خَافَ، أَمِنَ وَ مَنْ اِعْتَبَرَ، أَبْصَرَ وَ مَنْ أَبْصَرَ، فَهِمَ وَ مَنْ فَهِمَ، عِلِمٌ»^۳؛ کسی که خود را محاسبه کند، سود می‌برد و هر که از خود بی‌خبر بماند، زیان می‌بیند، و آن‌که بترسد، ایمنی می‌یابد و هر که عبرت بگیرد، بینا می‌شود و هر کس بینا شود، می‌فهمد، و هر که بفهمد، علم پیدا می‌کند.

حق‌گویی و حقیقت‌جویی: امام رضا علیه السلام به نقل از پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: «ثَلَاثَةٌ أَحَافُهُنَّ عَلَى أُمَّتِي مِنْ بَعْدِي: الضَّلَالَةُ بَعْدَ الْمَعْرِفَةِ وَ مَضَلَاتُ الْفِتَنِ وَ شَهْوَةُ الْبَطْنِ وَ الْفَرْجِ»^۴؛ از سه چیز پس از مرگ بر امت خود می‌ترسم: گم‌راهی پس از هدایت‌یافتگی و فتنه‌های گم‌راه‌کننده و پیروی از لذت شکم و شهوت.

حفظ زبان: امام رضا علیه السلام می‌فرماید: «قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: نَجَاةُ الْمُؤْمِنِ فِي حِفْظِ لِسَانِهِ وَ قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: مَنْ حَفِظَ لِسَانَهُ سَتَرَ اللَّهُ عَوْرَتَهُ»^۵؛ امام صادق علیه السلام فرمود: نجات

^۱ صدوق، عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۴۴.

^۲ همان، ص ۵۰.

^۳ بحار الأنوار، ج ۷۵، ص ۳۵۲.

^۴ صدوق، عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۲۹.

^۵ همو، ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، ص ۱۸۳.

مؤمن در این است که زبان خود را نگاه دارد و امیرمؤمنان علیه السلام فرمود: هر کس زبان خود را نگاه دارد، خداوند زشتی‌های او را پنهان می‌کند.

ادب: امام رضا علیه السلام می‌فرماید: «الْعَقْلُ حِبَاءٌ مِنَ اللَّهِ وَالْأَدَبُ كُفَّةٌ، فَمَنْ تَكَلَّفَ الْأَدَبَ، قَدَّرَ عَلَيْهِ وَ مَنْ تَكَلَّفَ الْعَقْلَ، لَمْ يَزِدْ بِذَلِكَ إِلَّا جَهْلًا»^۱؛ عقل موهبت خداست و ادب، موجب سختی است، پس کسی که در کسب ادب زحمت کشد، آن را به دست می‌آرد و کسی که در کسب عقل رنج برد، بر نادانی خویش می‌افزاید.

پرهیز از خشم: امام رضا علیه السلام می‌فرماید: «مَنْ كَفَّ غَضَبَهُ، كَفَّ اللَّهُ عَنْهُ عَذَابَهُ وَ مَنْ حَسَنَ خُلُقَهُ، بَلَغَهُ اللَّهُ دَرَجَةَ الصَّائِمِ الْقَائِمِ»^۲؛ هر کس خشم خود را فرو برد، خداوند عذابش را از او می‌گرداند و هر کس اخلاق خود را نیکو کند، خداوند او را به درجهٔ روزه‌دار شب زنده‌دار، می‌رساند.

ساده‌زیستی و دوری از تجملات: از امام رضا علیه السلام نقل شده است: «مَنْ لَمْ يَفْنِغْهُ مِنَ الرَّزْقِ إِلَّا الْكَثِيرَ، لَمْ يَكْفِهِ مِنَ الْعَمَلِ إِلَّا الْكَثِيرُ وَ مَنْ كَفَاهُ مِنَ الرَّزْقِ الْقَلِيلُ، فَإِنَّهُ يَكْفِيهِ مِنَ الْعَمَلِ الْقَلِيلُ»^۳؛ کسی که جز به روزی زیاد قناعت نکند، جز عمل بسیار، برایش کافی نیست و هر که روزی اندک کفایتش کند، عمل اندک هم کافی‌اش باشد.

پرهیز از اسراف: هنگامی که مامون از امام رضا علیه السلام درخواست کرد که به طور اجمال و خلاصه، اسلام خالص را برای او بنویسد، یکی از مواردی که امام رضا علیه السلام در زمرهٔ گناهان بزرگ به آن تأکید کرد، اسراف بود: «واجتناب الكبائر وهي... الكذب و الكبر و الإسراف و التبذير و الخيانة و الاستخفاف بالحج و المحاربة لأولياء الله تعالى و الاشتغال بالملاهي و الإصرار على الذنوب»^۴؛ وگناهان کبیره... دروغ و تکبر و اسراف و تبذیر و خیانت و کوچک شمردن حج و نبرد با اولیاء حق تعالی و سرگرم ساز و آواز طرب شدن و اصرار بر گناهان است.

^۱ کافی، ج ۱، ص ۵۳.

^۲ صدوق، عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۷۱.

^۳ وسائل الشیعه، ج ۲۱، ص ۵۳۱.

^۴ صدوق، عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۱۲۷.

۴. روش‌های تربیتی متناسب با مؤلفه‌های استخراج شده از سیره تربیتی امام رضا علیه السلام

برای پرداختن به این موضوع، ابتدا لازم است با توجه محورهای پیشنهادی محتوا، روش آموزش هر کدام به صورت جداگانه بررسی گردد. لذا ابتدا به توضیح و شرح مختصر

روش‌های تربیتی می‌پردازیم و سپس روش‌های مناسب برای هر کدام از مؤلفه‌های پیشنهادی را بیان می‌کنیم.

الف. روش‌های تربیتی

روش حل مسئله: این روش هنگامی مورد استفاده قرار می‌گیرد که فرد با مسئله‌ای مواجه می‌شود، سپس با استفاده از تجربیات قبلی خود و با کمک و راهنمایی مربی، به حل مسئله مبادرت می‌ورزد؛^۱ به عنوان نمونه برای آموزش لزوم ولایت‌مداری، می‌توان برای فرد این مسئله را طرح نمود که گروهی را در نظر بگیر که به مکانی ناآشنا سفر کرده‌اند و راهنما ندارند. چه مشکلاتی ممکن است برای آنان پیش بیاید؟ در نهایت با راهنمایی مربی، مباحث را به امامت و راهنمایی بشریت، تعمیم می‌دهیم.

روش مواجهه با نتایج اعمال: در این روش، امر و نهی جای ندارد و کارآمدی آن مستقیماً ناشی از قدرت امر یا نهی نیست. پشتوانه این روش، حبّ ذاتی آدمی است. در این روش هنگامی که فرد ببیند پیامد عملش برای خودش زیان در پی دارد یا به سود اوست، زمینه‌ای مناسب برای یافتن انگیزه‌ای درونی نسبت به ترک یا انجام آن عمل را می‌یابد. با ظهور این انگیزه درونی، فرد خود را از درون ملزم به ترک یا انجام عمل می‌بیند.^۲

روش گفت‌وگو: این روش، بهترین شیوه برای مبادله فکری بین انسان‌های عاقل محسوب می‌شود. امام رضا علیه السلام نیز از این شیوه برای تربیت دیگران استفاده می‌کرد و حتی از گفت‌وگوی مسالمت‌آمیز با کافران، مشرکان و بی‌دینان، ابایی نداشت.

۱ امان الله صفوی، روش‌ها و فنون و الگوهای تدریس، ص ۱۲۳.

۲ خسرو باقری، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، ج ۱، ص ۱۵۱.

روش ایفای نقش: این روش برای تجسم عینی موضوعاتی به کار می‌رود که برای نمایش مناسب باشد. در این روش با راهنمایی مربی، موضوعی را با روش‌های مختلف، با نمایشی کوتاه اجرا می‌کنند. از ویژگی‌های ممتاز این روش این است که مشاهده‌کنندگان، با عملیات نمایشی و ایفاگران نقش، ارتباط عاطفی برقرار می‌کنند و چون همه حواس متربیّان به نمایش است، یادگیری نیز بهتر صورت می‌گیرد.^۱

روش عبرت‌آموزی: در این شیوه، آموزش نه بر محور خود فرد، بلکه با نظر به دیگران شکل می‌گیرد، خواه این دیگران از پیشینیان باشند یا از همراهان. این روش، روشی آیه‌ای است؛ پدیده‌ها را آیت دیدن و از سطح گذشتن و به اعماق دست یازیدن است.^۲

روش الگوی مشارکتی: در این روش، وظیفه اصلی مربی، ایجاد زمینه مشارکت، همکاری و هم‌پاری گروهی است. در این روش، افراد در گروه‌هایی با هم کار می‌کنند تا در یادگیری به هم کمک نمایند و برای نیل به اهداف مشترک فعالیت می‌کنند.^۳

روش تکلیف به قدر وُسع: در این روش، مربی باید سعی نماید تا مطالبی را بیان نماید که در طاقت فهمی مخاطب باشد و چیزی را از او بخواهد که در طاقت عملی او نیز باشد، لذا مربی تنها مجاز است تا با نگاه به وسع مخاطب خود، تکلیفی را به او بدهد.^۴

روش موعظه حسنه: پند و موعظه، گاه در مستمع مقاومت، بلکه لجاجت برمی‌انگیزد، از این رو قرآن کریم قید «حسنه» را به آن افزوده است تا آن را از «موعظه سیئه» جدا سازد. مربی هنگامی که می‌خواهد متربیّان را موعظه نماید، باید به آن امر اعتقاد داشته باشد و خود نیز به آن عمل نماید.^۵

روش یادآوری نعمت‌ها: در این روش، کوشش بر آن است که آدمی با خود روبه‌رو شود، در کنار خود آرام گیرد، به خود بنگرد، داغ نیازهایی که بر خود داشته ببیند و حلاوت نعمت‌هایی که بر او ارزانی شده را بیابد و

۱ امان الله صفوی، روش‌ها، فنون و الگوهای تدریس، ص ۲۳۲.

۲ خسرو باقری، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، ج ۱، ص ۲۱۸.

۳ حسن شعبانی، مهارت‌های آموزشی و پرورشی، ج ۱، ص ۲۲۳.

۴ خسرو باقری، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، ج ۱، ص ۱۸۴.

۵ همان، ص ۲۱۵.

به شکر بازآید؛ به عبارتی در این شیوه به مرتبی یادآوری می‌گردد که قبلاً چه نیازهایی داشته است و اکنون برآورده گشته و او را به شکر نعمت‌های خدا ترغیب می‌کند.^۱

نمایش عملی خود عمل: امام رضا علیه السلام تنها به آموزش نظری اکتفا نمی‌کرد، بلکه از آموزش عملی به صورت انجام دادن خود عمل (هدف) نیز استفاده می‌نمود. این شیوه

که از بهترین شیوه‌های آموزشی و تربیتی است، بسیار در تحقق اهداف آموزشی و تربیتی مؤثر است؛ مثلاً یک بار گفته می‌شود که چگونه باید وضو گرفت و یک بار وضو گرفته می‌شود تا دیگران یاد بگیرند.^۲

معرفی الگو: مربی باید حالت مطلوب مرتبی را که عملاً در وجود کسی آشکار شده، به او نشان دهد، البته نخست سزاوار است که در وجود خود مرتبی، اسوه‌ای نیکو برای مرتبی وجود داشته باشد. اسوه‌سازی در درجه اول و به طور اساسی در شرایط واقعی مورد نظر است، اما حاصل آن این است که شخصیت‌های تاریخی نیز الگوی عملی به شمار آیند.^۳

روش ابراز توانایی‌ها: در این روش، مربی باید امکانات و فرصت‌هایی را فراهم نماید که مرتبی به فعالیت واداشته شود، هم‌چنین او باید مرتبی را از حدود و ثغور توانایی‌هایش نظر کند و حرکت وی را در این چهارچوب هدایت نماید.^۴

تزیین کلام: کلام، آینه مفاهیم و معانی است. این آینه هرچه مصفا تر باشد، به همان میزان بر شفافیت و نفوذ مفاهیم و معانی خواهد افزود، از این رو لازم است مرتبی بنگرد که معانی و مفاهیم مورد نظر را در برابر چه آینه‌ای قرار می‌دهد.^۵

^۱ همان، ص ۲۱۶.

^۲ ناصر فروهی، «اصول و روش‌های آموزشی و تربیت دینی در سیره عملی پیامبر اکرم»، مجموعه مقالات درباره پیامبر صلی الله علیه و آله، ص ۱۶۶.

^۳ خسرو باقری، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، ج ۱، ص ۱۴۴.

^۴ همان، ص ۱۹۷.

^۵ همان، ص ۱۶۱.

آراستن ظاهر: مربّی در برقراری ارتباط تربیتی باید به آراستگی ظاهر بپردازد تا از عوامل ظاهری نفرت و گریز، تهی باشد. آراستگی مترادف اشراف‌منشی نیست، بلکه با سادگی نیز می‌توان آراسته بود. امام رضا علیه السلام به عنوان مربّی، بر حفظ آراستگی ظاهر، اصراری آشکار داشت.^۱

بحث گروهی: این روش گفت‌وگویی است سنجیده و منظم در مورد موضوعی خاص که مورد علاقه شرکت‌کنندگان در بحث است. در این روش، مربّی موضوعی خاص را مطرح می‌کند و متریبان در مورد آن به مطالعه، اندیشه، بحث و اظهارنظر می‌پردازند و نتیجه می‌گیرند، بنابراین در این روش، متریبان در فعالیت‌های آموزشی شرکت می‌کنند و مسئولیت یادگیری را به عهده می‌گیرند.^۲

روش مبالغه در عفو: در این روش، مربّی به محض ارتکاب اولین خطا مورد مؤاخذه و مجازات قرار نمی‌گیرد، لذا مربّی در مجازات شتاب نمی‌ورزد و فرد را وامی‌گذارد تا فرصت‌های لازم را برای اصلاح خود باز یابد.^۳

روش تلقین به نفس: تلقین به نفس، روشی است که در آن از طریق به زبان آوردن قولی معین، تغییری براساس آن در رفتار آدمی به وجود می‌آید و به دو صورت ایجابی (انجام رفتار) و سلبی (عدم انجام رفتار) می‌باشد.^۴

روش تحمیل به نفس: روشی که در آن با اعمال مربوطه، تغییری در آدمی به وجود می‌آید. تحمیل به نفس، تن دادن به ناملایماتی است که در ابتدا مورد کراهت دل است، اما منجر به تربیت آدمی می‌شود.^۵

روش بیان قصه: در تربیت، برخی بیان سرگذشت‌ها و داستان‌های جذاب اقوام و ملل، می‌تواند بسیار مفید باشد. این شیوه خصوصاً برای کودکان و نوجوانان می‌تواند بسیار مؤثر باشد.^۶

^۱ همان، ص ۱۶۰.

^۲ حسن شعبانی، مهارت‌های آموزشی و پرورشی، ج ۱، ص ۲۷۳.

^۳ خسرو باقری، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، ج ۱، ص ۱۶۵.

^۴ همان، ص ۹۳.

^۵ همان، ص ۹۸.

^۶ رضا محمدی، اصول و روش‌های تربیتی از دیدگاه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، ص ۱۲۶.

روش بیان مهر و قهر: در این شیوه، مربی با بیان محبت خویش به متربی، او را دل بسته خود می گرداند. این دل بستگی بسیار کارآمد و کارساز است و می توان با تکیه بر آن، فرد را آماده و طالب به دوش کشیدن تکالیف ساخت.^۱

روش اعطا و حرمان: این روش، مبتنی بر اصل ابراز یا منع محبت است و ویژگی آن این است که محبت یا عدم محبت را در کسوت کردار نمودار می سازد، نه در قالب بیان.

زبان کردار، خود منطقی دارد و نفوذ ویژه ای در پی می آورد که آن را در گفتار نمی توان جست، لذا هنگامی که ابراز محبت به صورت اعطای هدیه کسی و منع محبت به شیوه محروم ساختن وی از آنچه به او ارزانی شده بود، نمودار گردد، می تواند در مخاطب مؤثر واقع شود.^۲

ب. روش های تربیتی متناسب با مؤلفه ها

اکنون به منظور نیل به اهداف استخراج شده از مؤلفه های سیره تربیتی، روش های متناسب با هر کدام از مؤلفه ها ذکر می گردد:

هدف اول: ولایت مداری

به منظور تسهیل در نیل به این هدف، سه روش پیشنهاد می گردد: ۱. حل مسئله؛ ۲. مواجهه با اعمال؛ ۳. بحث گروهی.

هدف دوم: پرورش فهم و تعقل

تفکر: روش های پیشنهادی عبارت اند از: ۱. الگوهای مشارکتی؛ ۲. حل مسئله؛ ۳. عبرت آموزی.

شبهه زدایی: روش های پیشنهادی عبارت اند از: ۱. بحث گروهی؛ ۲. الگوهای مشارکتی؛ ۳. حل مسئله؛ ۴. مواجهه با اعمال.

هدف سوم: پرورش تقوای الهی

۱ خسرو باقری، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، ج ۱، ص ۲۳۱.

۲ همان، ص ۲۳۵.

عبادت و خلوص نیت: روش‌های پیشنهادی عبارت‌اند از: ۱. یادآوری نعمت‌ها؛ ۲. معرفی اسوه و الگو.
انجام واجبات و ترک محرمات: روش‌های پیشنهادی عبارت‌اند از: ۱. موعظهٔ حسنه؛ ۲. مواجهه با اعمال؛
۳. عبرت‌آموزی.
راست‌گویی و امانت‌داری: روش‌های پیشنهادی عبارت‌اند از: ۱. تکلیف به قدر و وسع؛ ۲. ابراز توانایی‌ها؛ ۳. بیان قصه.

هدف چهارم: حفظ و تحکیم وحدت اسلامی

صله رحم و معاشرت نیکو: روش‌های پیشنهادی عبارت‌اند از: ۱. معرفی الگوی عملی؛ ۲. بحث گروهی؛
۳. بیان قصه.
مهمان‌نوازی: روش‌های پیشنهادی عبارت‌اند از: ۱. موعظهٔ حسنه؛ ۲. معرفی الگوی عملی؛ ۳. بیان قصه.
اتحاد و برادری با مؤمنان: روش‌های پیشنهادی عبارت‌اند از: ۱. عبرت‌آموزی؛ ۲. الگوهای مشارکتی؛ ۳.
اصلاح شرایط؛ ۴. بیان قصه.
امر به معروف و نهی از منکر: روش‌های پیشنهادی عبارت‌اند از: ۱. تکلیف به قدر و وسع؛ ۲. ابراز توانایی‌ها؛
۳. اسوه‌سازی؛ ۴. الگوهای مشارکتی.

عدالت و ظلم‌ستیزی: روش‌های پیشنهادی عبارت‌اند از: ۱. تذکر؛ ۲. بحث گروهی؛ ۳. تکلیف به قدر
وسع.

هدف پنجم: پرورش فضایل و از میان بردن رذایل

حسن خلق: روش‌های پیشنهادی عبارت‌اند از: ۱. معرفی الگوی عملی؛ ۲. ایفای نقش؛ ۳. اسوه‌سازی.
نیکی کردن: روش‌های پیشنهادی عبارت‌اند از: ۱. موعظهٔ حسنه؛ ۲. یادآوری نعمت‌ها؛ ۳. بیان قصه.
محبت و ابراز دوستی: روش‌های پیشنهادی عبارت‌اند از: ۱. مواجهه با اعمال؛ ۲. اسوه‌سازی؛ ۳. بیان
قصه.
پرهیز از افشای بدی: روش‌های پیشنهادی عبارت‌اند از: ۱. عبرت‌آموزی؛ ۲. مواجهه با اعمال.

پرهیز از عُجب و خودپسندی: روش‌های پیشنهادی عبارت‌اند از: ۱. موعظهٔ حسنه؛ ۲. تحمیل به نفس؛ ۳. توبه؛ ۴. اصلاح شرایط.

پرهیز از ریا و شهرت‌طلبی: روش‌های پیشنهادی عبارت‌اند از: ۱. مواجهه با اعمال؛ ۲. عبرت‌آموزی؛ ۳. توبه؛ ۴. موعظهٔ حسنه.

پرهیز از هم‌نشینی با منحرفان: روش‌های پیشنهادی عبارت‌اند از: ۱. مواجهه با اعمال؛ ۲. اصلاح شرایط؛ ۳. بیان قصه.

هدف ششم: شکوفاسازی معنویت

توکل و رضا به قضای الهی: روش‌های پیشنهادی عبارت‌اند از: ۱. تحریک ایمان؛ ۲. اسوه‌سازی؛ ۳. بیان قصه.

شکرگزاری: روش‌های پیشنهادی عبارت‌اند از: ۱. یادآوری نعمت‌ها؛ ۲. اسوه‌سازی؛ ۳. بیان قصه.

سخاوت و بخشش: روش‌های پیشنهادی عبارت‌اند از: ۱. تحریک ایمان؛ ۲. اسوه‌سازی؛ ۳. بیان قصه.

عفو و گذشت: روش‌های پیشنهادی عبارت‌اند از: ۱. مبالغه در عفو؛ ۲. توبه؛ ۳. تبشیر.

حلم و بردباری: روش‌های پیشنهادی عبارت‌اند از: ۱. تکلیف به قدر وُسع؛ ۲. بحث گروهی؛ ۳. معرفی الگوی عملی؛

صبر و مقاومت: روش‌های پیشنهادی عبارت‌اند از: ۱. ایفای نقش؛ ۲. اسوه‌سازی؛ ۳. بیان قصه.

تواضع و فروتنی: روش‌های پیشنهادی عبارت‌اند از: ۱. تکلیف به قدر وُسع؛ ۲. موعظهٔ حسنه؛ ۳. ابراز توانایی‌ها.

هدف هفتم: خویشنداری

- حساب‌رسی خویش: روش‌های پیشنهادی عبارت‌اند از: ۱. تحمیل به نفس؛ ۲. معرف‌ی الگوی عملی. حق‌گویی و حقیقت‌جویی: روش‌های پیشنهادی عبارت‌اند از: ۱. تکلیف به قدر و وسع؛ ۲. اسوه‌سازی. حفظ زبان: روش‌های پیشنهادی عبارت‌اند از: ۱. اصلاح شرایط؛ ۲. تحمیل به نفس؛ ۳. ابراز توانایی‌ها. ادب: روش‌های پیشنهادی عبارت‌اند از: ۱. معرف‌ی الگوی عملی؛ ۲. بحث گروهی. پرهیز از خشم: روش‌های پیشنهادی عبارت‌اند از: ۱. اعطای بینش؛ ۲. تلقین به نفس؛ ۳. تحمیل به نفس؛ ۴. عبرت‌آموزی؛ ۵. بیان مهر و قهر. ساده‌زیستی و دوری از تجملات: روش‌های پیشنهادی عبارت‌اند از: ۱. بحث گروهی؛ ۲. تکلیف به قدر و وسع؛ ۳. اسوه‌سازی؛ ۴. اعطای بینش. پرهیز از اسراف: روش‌های پیشنهادی عبارت‌اند از: ۱. مواجهه با اعمال؛ ۲. عبرت‌آموزی؛ ۳. موعظه حسنه.

۵. نتیجه‌گیری

در خصوص عمده‌ترین نتایج باید اذعان نمود:

۳۳ مؤلفه مفهومی استخراج شده از کتب حدیثی عبارت‌اند از: ولایت‌مداری، عبادت و خلوص نیت، تفکر، انجام واجبات و ترک محرمات، امر به معروف و نهی از منکر، توکل و رضا به قضای الهی، شکرگزاری، سخاوت و بخشش، عفو و گذشت، صلۀ رحم و معاشرت نیکو، مهمان‌نوازی، حسن خلق، نیکی کردن، اتحاد و برادری با مؤمنان، محبت و ابراز دوستی، حلم و بردباری، راست‌گویی و امانت‌داری، ساده‌زیستی و دوری از تجملات، شبهه‌زدایی، حق‌گویی و حق‌جویی، حساب‌رسی خویش، عدالت و ظلم‌ستیزی، صبر و مقاومت، تواضع و فروتنی، حفظ زبان، ادب، پرهیز از اسراف، پرهیز از افشای بدی، پرهیز از عجب و خودپسندی، پرهیز از بخل و حرص، پرهیز از ریا و شهرت‌طلبی، پرهیز از هم‌نشینی با منحرفان و پرهیز از خشم.

اهداف مطلوب تربیتی در هفت محور، قابل تنظیم است: ۱. ولایت‌مداری؛ ۲. پرورش فهم و تعقل؛ ۳. پرورش تقوای الهی؛ ۴. حفظ و تحکیم وحدت اسلامی؛ ۵. پرورش فضایل و از میان بردن رذایل؛ ۶. شکوفاسازی معنویت؛ ۷. خویشن‌داری.

مؤلفه‌های قابل تنظیم برای محتوای هر کدام از اهداف، براساس احادیث و روایات پیشنهاد گردیده است؛ به طور نمونه برای هدف پرورش تقوای الهی، می‌توان از احادیث مربوط به عبادت و خلوص نیت، انجام واجبات و ترک محرمات و راست‌گویی و امانت‌داری سود جست.

روش‌های حل مسئله، توبه، تبشیر، توجیه اعمال، اسوه‌سازی و معرفی الگو، بحث گروهی، گفت‌وگو، ابراز نیازها، تغافل، بیان قصه، ایفای نقش، موعظه حسنه، یادآوری نعمت‌ها، شبیه‌سازی اجتماعی، اصلاح شرایط و... بهترین روش‌های نیل به اهداف مذکور هستند.

به منظور جمع‌بندی مباحث، کلیه آنچه در این مقاله مورد بحث قرار گرفته است در جدول شماره دو آورده شده است.

جدول شماره دو: عناصر تربیتی با توجه به مؤلفه‌های استخراج شده از سیره امام رضا علیه السلام

ردیف	اهداف	محتوا	روش
1	ولایت‌مداری	ولایت	1. حلّ مسئله 2. مواجهه با اعمال 3. بحث گروهی
2	پرورش فهم و تعقل	تفکر	1. الگوهای مشارکتی 2. حلّ مسئله 3. عبرت‌آموزی
		شبهه‌زدایی	1. بحث گروهی 2. الگوهای مشارکتی 3. حلّ مسئله 4. مواجهه با اعمال
3	پرورش تقوای الهی	عبادت و خلوص نیت	1. یادآوری نعمت‌ها 2. معرفی اسوه و الگو
		انجام واجبات و ترک محرمات	1. موعظه حسنه 2. مواجهه با اعمال 3. عبرت‌آموزی
		راست‌گویی و امانت‌داری	1. تکلیف به قدر وسع

2. ابراز توانایی‌ها 3. بیان قصه			
1. معرفی الگوی عملی 2. بحث گروهی 3. بیان قصه	صله رحم و معاشرت نیکو	حفظ و تحکیم وحدت اسلامی	4
1. موعظه حسنه 2. بیان قصه 3. معرفی الگوی عملی	مهمان‌نوازی		
1. عبرت‌آموزی 2. الگوهای مشارکتی 3. اصلاح شرایط 4. بیان قصه	اتحاد و برادری با مؤمنان		
1. تکلیف به قدر وُسع 2. ابراز توانایی‌ها 3. اسوه‌سازی 4. الگوهای مشارکتی	امر به معروف و نهی از منکر		
1. تذکر 2. بحث گروهی 3. تکلیف به قدر وُسع	عدالت و ظلم‌ستیزی		
1. معرفی الگوی عملی 2. ایفای نقش 3. اسوه‌سازی	حسن خلق		
1. موعظه حسنه 2. یادآوری نعمت‌ها 3. بیان قصه	نیک‌ی کردن	پرورش فضایل و از میان بردن رذایل	5

1. مواجهه با نتایج اعمال 2. اسوه‌سازی 3. بیان قصه	محبت و ابراز دوستی		
1. عبرت‌آموزی 2. مواجهه با نتایج اعمال	پرهیز از افشای بدی		
1. موعظه حسنه 2. تحمیل به نفس 3. توبه 4. اصلاح شرایط	پرهیز از عُجب و خودپسندی		
1. مواجهه با اعمال 2. عبرت‌آموزی 3. توبه 4. موعظه حسنه	پرهیز از ریا و شهرت‌طلبی		
1. مواجهه با نتایج اعمال 2. اصلاح شرایط 3. بیان قصه	پرهیز از هم‌نشینی با منحرفان		
1. تحریک ایمان 2. اسوه‌سازی 3. بیان قصه	توکل و رضا به قضای الهی		
1. یادآوری نعمت‌ها 2. اسوه‌سازی 3. بیان قصه	شکرگزاری	شکوفاسازی معنویت	6
1. تحریک ایمان 2. اسوه‌سازی 3. بیان قصه	سخاوت و بخشش		

1. مبالغه در عفو 2. توبه 3. تبشیر	عفو و گذشت		
1. تکلیف به قدر وسع 2. بحث گروهی 3. معرفی الگو	حلم و بردباری		
1. ایفای نقش 2. اسوه‌سازی 3. بیان قصه	صبر و مقاومت		
1. تکلیف به قدر وسع 2. موعظه حسنه 3. ابراز توانایی‌ها	تواضع و فروتنی		
1. تحمیل به نفس 2. معرفی الگو	حساب رسی خویش	خویش‌داری	7
1. تکلیف به قدر وسع 2. اسوه‌سازی	حق‌گویی و حقیقت‌جویی		
1. اصلاح شرایط 2. تحمیل به نفس 3. ابراز توانایی‌ها	حفظ زبان		
1. معرفی الگو 2. بحث گروهی	ادب		
1. اعطای پینش 2. تلقین به نفس 3. تحمیل به نفس 4. عبرت‌آموزی 5. بیان مهر و قهر	پرهیز از خشم		

1. بحث گروهی 2. اسوه‌سازی 3. تکلیف به قدر و وسع 4. اعطای بینش	ساده‌زیستی و دوری از تجملات		
1. مواجهه با اعمال 2. عبرت‌آموزی 3. موعظه حسنه	پرهیز از اسراف		

منابع

- امام رضا علیه السلام، صحیفه الامام الرضا علیه السلام، کنگره جهانی امام رضا علیه السلام، مشهد ۱۴۰۶ق.
- باقری، خسرو، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، انتشارات مدرسه، تهران ۱۳۸۶.
- حرّانی، ابن شعبه، تحف العقول، انتشارات جامعه مدرسین، قم ۱۳۶۳.
- حرّ عاملی، محمد بن حسن، جهاد النفس وسائل الشیعة، ترجمه صحت، انتشارات ناس، ۱۳۶۴.
- حرّ عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة، موسسه آل البيت عليهم السلام، قم ۱۴۰۹ق.
- حکیمی، محمد رضا، حکیمی، محمد و حکیمی، علی، الحیاة، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران ۱۳۸۰.
- شعبانی، حسن، مهارت‌های آموزشی و پرورشی، انتشارات سمت، تهران ۱۳۸۷.
- صدوق، محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی، الامالی، انتشارات کتابچی، تهران ۱۳۷۶.
- صدوق، محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی، التوحید، انتشارات جامعه مدرسین، قم ۱۳۹۸ق.
- صدوق، محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی، ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، دارالحدیث، قم ۱۴۰۶ق.
- صدوق، محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی، الخصال، انتشارات جامعه مدرسین، قم ۱۳۶۲.

- صدوق، محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی، صفات الشيعة، انتشارات اعلمی، تهران ۱۳۶۲.
- صدوق، محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی، عیون الاخبار الرضا علیه السلام، نشر جهان، تهران ۱۳۷۸.
- صدوق، محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی، من لایحضره الفقیه، انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم، ۱۴۱۳ق.
- صفار، محمد بن حسن، بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد صلی الله علیه و آله، مكتبة آية الله المرعشي النجفي، قم ۱۴۰۴ق.
- صفوی، امان الله، روشها و فنون و الگوهای تدریس، انتشارات سمت، تهران ۱۳۸۵.
- طبرسی، علی بن حسن، مشکاة الانوار فی غرر الاخبار، المكتبة الحيدرية، نجف ۱۳۸۵.
- فروهی، ناصر، «اصول و روشهای آموزش و تربیت دینی در سیره عملی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله»، مجموعه مقالات درباره پیامبر صلی الله علیه و آله، ۱۳۸۵.
- کلینی، محمد بن یعقوب، بهشت کافی، ترجمه حمیدرضا آژیر، انتشارات سرور، قم ۱۳۸۱.
- کلینی، محمد بن یعقوب، تحفة الاولیاء (ترجمه اصول کافی)، مترجم محمد علی اردکانی، دارالحدیث، قم ۱۳۸۸.
- کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، دارالحدیث، قم ۱۴۲۹ق.
- متقی هندی، علی بن الحسام الدین، کنز العمال فی سنن الأقوال و الأفعال، دارالکتب العلمیة، بیروت ۱۴۲۴ق.
- مجلسی، محمد باقر، ایمان و کفر، ترجمه عزیز الله عطاردی قوچانی، عطارد، تهران، ۱۳۷۸.
- مجلسی، محمد باقر، بحار الأنوار، دار احیاء التراث العربی، بیروت ۱۴۰۳ق.
- مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، زندگانی حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام، انتشارات اسلامیة، تهران ۱۳۸۰.

- محمدی، رضا، «اصول و روش‌های تربیتی از دیدگاه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله»، اندیشه حوزه، شماره ۷۲، ۱۳۸۷.